

W. H. H. H.
21-5-1961
1961

ԱՌ-ԱԶԱԲԱՆ

Հագարաւոր սփիւռֆահայ մանուկների նման ես էլ անեցի բուրֆերի կողմից կազմակերպուած Հայոց Ցեղասպանութեան փաստի ճանաչման, իմաստաւորման ու պահանջատիրութեան գիտակցութեան առաջացման, կազմաւորման ու խորացման թուում:

Յիշողութեանս մէջ կուտակում էին շրջապատի աւագների պատմածները իրենց կորցրած գեղեցիկ պապենական աշխարհի եւ այն վերստին ձեռք բերելու երազանքի մասին, «երկրում» վարած ագատագրական պայքարի մասին եւ բռնագաղթի ճանապարհի մասին: Դեռ ամէն մէկը ողբում էր ու որոնում իր կորցրած հարազատին: Մեծ հօրս՝ Գէորգ Լօշխանեանի մեծ գերդաստանից մնացել էր ինքը՝ Վարդուհի փոքր եւ եղբօր տղայ Աւետիսը: Մեծ մօրս՝ Եփրոս Թորոսեանի ընտանիքից մնացել էր ինքը, փոքրն ու եղբայրը: Հայրական մեծ հայրս՝ Ճրնի Խրլոպեանը պատմում էր ողջ գերդաստանի նահատակների մասին: Այս փաստերը ծնում էին քազմաքիւ հարցեր, եւ յուզում մանուկիս:

Ցեխից պատրաստուած հայու տնակները, թիթեղակառոյց դրարոցներն ու եկեղեցիները հակադրուելով հիւրընկալ երկրի հոյակերտ հարտարապետական կառոյցներին, մանուկներիս առաջնորդում էր բարդ զգացումների ու տրամաբանական դատողութիւնների աշխարհը:

Իւրաքանչիւր Ապրիլի 24-ին կազմակերպուող եկեղեցական պաշտամունքները, հոգեհանգիստները, դասախօսութիւնները աւելի ամրապնդում էին մեր զգացումները եւ հարստացնում մեր ցեղասպանագիտական պաշարը: Հալէպի արհեստաւորական շրջանի խանութները փակում էին: Ողջ քաղաքի պատերին փակցւում էին. «ԹՐՐ-ՔԵՐԷՆ ՄԻ ԽՕՍԻՐ՝ ՅԻՇԻՐ ՄԷԿ ՈՒ ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆԸ» կարգախօսը:

Դրանք ստրածողները թրքերէն էին խօսում, քանի որ հայերէն չգիտէին:

Մեր տան հասցեով ստացուած Ցեղասպանութեան նուիրուած ամէն մի յուշագրութիւն վերածնում էր ցաւ, արցունք եւ արդարութեան ու պահանջատիրութեան նկատմամբ հաւատք եւ յոյս:

Պատմական Հայաստանում, Կիլիկիայում, Պոլսում ու Ջմիւռնիայում անցեալում ծառայած տասնեակ օտար միսիոնարներ (Վեր. Հ. Ռիկս, Միս Լ. Ֆորմըն, Տիկ. Ի. Մերիլ, Միս Է. Ուէյ, Միս Հ. Նորթըն, Միս Պիլ, Միս Սիլիվըն եւ այլք) այցելում էին մեզ ու տարբեր պատումներով վերագծում թուրքերի կողմից կազմակերպուած Հայոց Ցեղասպանութեան էջերը:

1938-1939 թթ. Ալեքսանտրէթի սանճափում անցկացուած մարդահամարի կեղծումները, Սանճափի Սուրիայից անջատումն ու Թուրքիային կցումը, թուրքական եւ անգլիական հակահայ հալածանքների ու կոտորածների վախից տասնեակ հազարաւոր հայերի արտագաղթը այդ տարածքից դէպի Սուրիա ու Լիբանան, եւ նոր բնակավայրերում նրանց ծանր փորձառութիւնները էապէս թարմացրին թուրքերի կողմից կազմակերպուած Հայերի Ցեղասպանութեան վերբերը: Դրանք ստացան նաեւ ուժեղ արարական նորովի ըմբռնում եւ իմաստաւորում:

Երկրորդ Աշխարհամարտը պատանիներին գիտակցութեան մէջ ծնեց մի նոր թնճուկ՝ ի՞նչ դիրք պիտի ընդունի Թուրքիան, ո՞ւմ կողմը նա պիտի անցնի, նա պիտի յարձակի՞ Հայաստանի վրայ: Սարսափում էինք այն գաղափարից որ Թուրքիան յարձակուելով Հայաստանի վրայ, կարող է այնտեղ կրկնել ցեղասպանական արարքներն ու Խորհրդային Հայաստանը կցել Թուրքական Հանրապետութեան: Այս պատճառով էլ Սթալինկրատեան ճակատամարտում Գերմանիայի պարտութիւնը եւ ընդհանրապէս Ս.Ս.Հ.Մ.-ի յաղթանակը մեզ համար խիստ երջանկաբեր ու իմաստալից էր: Դա մեր գիտակցութեան մէջ հաւասար էր Հայաստանը թուրքական նիրաններից փրկելուն:

Դաշնակիցների յաղթանակն ու նրանց ղեկավարների հանդիպումներն ու բանակցութիւնները նորովի լուսաւորում էին մեր պահանջատիրական երազները: 1945 թ. մեր տուն եկան հօրս մանկութեան ընկեր Այնթապի ինճնապաշտպանութեան կռիւների գիւնուորական ղեկավար գնդապետ Ատուր Է. Ռոնեանն ու Հիւսիսային Սուրիայի անգլիական հետախուզութեան ղեկավար գնդապետ Ստեփանիկը եւ յայտնեցին որ շուտով իրականանալու է հայերի պահանջատիրութեան մի մասը՝ Պատմական Հայաստանի մի մասը վերադարձուելու է հայերին ու կցուելու Խորհրդային Հայաստանին: Այդ լուրը վերակերտեց մեր մէջ խմորուած հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կառոյցը: Բայց այդ էլ մնաց երազ՝ վերստին արիւնոտելով մեր վերբերը:

Ներսիսեանին ու Դոկտ. Ռուբէն Սահակեանին վիճակուեց դառնալ այդ գործի ռազմավարները: Իրանց յաջորդեցին Ջոն Կիրակոսեանի խիզախ ֆայլերը: Ցեղասպանագիտութիւնը արագ ֆայլերով զարգացաւ ու խորացաւ հայրենիքում ու իր յաղթական շեփորը հնչեցրեց Ցեղասպանութեան յիշատակի պաշտօնականացման, Ցեղասպանութեան 50-ամեակի պաշտօնական յիշատակման համար մղուած համաժողովրդական պայքարում եւ Եղեռնի կոթողային յուշարձանի կառուցմամբ: Անկախ տուեալ մտաւորականի մասնագիտական պատրաստութիւնից, նա սկսեց խորանալ թուրքերի կողմից Հայերի Ցեղասպանութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան: Այն դարձաւ համընդհանուր գիտական հետախնդրութեան առարկայ: Սկսեց նաեւ Հայ Ցեղասպանագիտութեան* ֆալակականացման փուլը:

Թուրք կառավարութիւնների կողմից ծրագրուած եւ գործադրուած Հայերի Ցեղասպանութեան իրաւութեան ու ծալքերի մասին իմ եւ իմ սերնդակիցներիս տեղեկութիւններն ու համոզմունքները հիմնընդունած են ոչ միայն մեր ազգային փորձառութեան տուեալների վրայ: Գիտական աշխարհի մէջ խորանալով ու համաշխարհային գրականութեան ծանօթանալով, մենք համոզուեցինք որ մեր ազգային փորձառութեան տուեալները ճշգրիտ ու հաւաստի են: Իմ թեզը ապացուցելու համար գրքի առաջաքանում բերեմ երեք օրինակ:

Երիտթուրքական Թուրքիայի դեկավարներից ու Հայոց Ցեղասպանութեան գաղափարի հիմնական յղացողներից ու գործագրողներից էնվեր Փաշան, 19 Մայիսի, 1916 թ. յայտարարում է. «Օսմանեան Կայսրութիւնը պէտք է մաքրել հայերից ու լիբանանցիներից: Առաջինը մենք կօրծանեցինք սրով, իսկ երկրորդին մենք սովամահ պիտի անենք»: Իսկ Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքում, Օսմանեան Կայսրութեան դաշնակից Գերմանիայի Թուրքիայի դեսպան Ուոլֆ Մեթեռնիխը հաստատում է. «Հայկական Հարցը հայ ցեղի ոչնչացմամբ լուծելու իր ձգտումներում, թուրք կառավարութիւնը հրաժարուեց իր մտադրութիւնից ետ կանգնել ո՛չ մեր ներկայացուցիչների, ո՛չ ամերիկեան դեսպանութեան, ո՛չ Պապի պատուիրակութեան, ո՛չ դաշնակիցների սպանալիքների եւ ո՛չ էլ աշխարհի կէտը ներկայացնող Արեւմուտքի հասարակական կարծիքի ազդեցութեան տակ»¹: Չեմ կարող անտեսել թուրք պետութեան մեծագոյն բարեկամ ու պաշտպան, անգլիական դիւանագիտութեան մեծագոյն ներկայացուցիչ Ուիլսոնը

* Հեղինակը առաջիններից է, եթէ ոչ առաջինը, որ օգտագործած է «ցեղասպանագիտութիւն» եզրը, 1980-ից սկսեալ:

1. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Potsdam, Tempelverlag, 1919, s. 280. Վերցուած՝ «Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում», կազմողներ՝ Մ. Ներսիսեան, Ռ. Սահակեան, Երեւան, 1991, էջ 506:

աւելացնել: Այդ պատճառով էլ, ես նպատակադրուեցի իմ ուշադրութիւնը սեւեռել նուազ ուսումնասիրուած հարցերի վրայ: Իրանցից էր ցեղասպանութիւն հասկացութեան տարբեր երեսների, առումների վերլուծութիւնը: Փիտական ուսումնասիրութեան կիզակէտ դարձրի ցեղասպանութեան աստուածաբանական, պատմական, իրաւական, քաղաքական, դիւանագիտական, սոցիալ-հոգեբանական եւ գաղափարական առումները: Սոյն աշխատութիւնը ամփոփում է վերջին երեսուն տարիների ընթացքում ցեղասպանագիտութեան այդ հարցերին նուիրուած իմ ուսումնասիրութիւններն ու հրատարակումները:

Ցեղասպանութիւնն իր խորքով բարդ, բազմակողմ եւ բազմերես մի երեսոյթ է: Հնարաւոր չէ այն սպառել իմացութեան լոկ մէկ ճիւղի օգնութեամբ: Այն ունի իր որոշակի աղբիւրագիտական, յուշագրական, պատմական, քաղաքական, իրաւական, դիւանագիտական, ընկերային, մշակութային, հոգեբանական, կրօնական ու աստուածաբանական կտրուածքները, երեսներն ու բացատրութիւնները: Այդ իսկ պատճառով, այդ երեսոյթի ուսումնասիրութեան ընթացքում երբեմն գերազնահատուել է այս կամ այն կողմը: Ցեղասպանութեան բազմակողմանի, համակարգուած մօտեցումը նոր էսկսում կատարել իր հասունացած ֆայլերը: Սոյն հատորը այդ ուղղութեամբ կատարուող մի ֆայլ է: Բնականաբար այն վայելում է անդրանիկը լինելու ինչպէս առաւելութիւնները, այնպէս էլ թերութիւնները:

Սոյն հատորի հրատարակութիւնը երազ կը մնար առանց Տէր եւ Տիկ. Արմէն եւ Միմի Յարութիւնեանների հետեւողականութեան ու մեկեւնասութեան: Նրանք հայրենասէրի սպանացատիրութեամբ ստիպեցին ինձ իմ հիւանդ վիճակում լծուել աշխատանքի ու ի մի բերել իմ հունձքը ու այն պատրաստել հրատարակութեան: Որպէս հայ գրի ու դպրութեան եւ հայ յաղթական պայծառ ապագայի հաւատաւորներ, նրանք հովանաւորել են բազմաթիւ գրքերի հրատարակութիւնները: Սոյն հատորը այդ շարքի մի մասն է կազմում: Իմ խորին շնորհակալութիւն եմ յայտնում նաեւ Թոկտոր Երուանդ Քասունիին՝ իմ սոյն մեկնագրութեան հրատարակութեան աշխատանքին հետեւողականօրէն օժանդակութեան համար:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մինչեւ պարտուած Օսմանեան Կայսրութեան հետ 1918 թ. Մուտրոսի Պայմանագրի ստորագրումը, թուրքերի կողմից Հայերի Յեղասպանութեան հարցերին էջեր էին նուիրում աշխարհի գրեթէ բոլոր թերթերն ու ամսագրերը, բացառութեամբ՝ Գերմանիայի, Օսմանեան Կայսրութեան, Աւստրաիոնգարիայի եւ Պուլկարիայի: Այդ մասին ծածկագրուած ու գաղտնի տեղեկութիւններ են իրենց կառավարութիւններին հաղորդել աշխարհում գործող գրեթէ բոլոր դեսպանատուները, հիւպատոսարանները եւ գաղտնի գործակալութիւնները: Պատահական չէ որ աշխարհի գրեթէ բոլոր երկրների պետական դիւաններում ու մամուլի էջերում մենք այսօր գտնում ենք հարուստ, հաւաստի ու խիստ արժէքաւոր նիւթեր Հայոց Յեղասպանութեան տարբեր երեսների մասին: Օսմանեան մայրաքաղաքից ամէն օր նոր գաղտնագրուած հրահանգներ էին ուղարկում երկրի տարբեր կեդրոններ, եւ այնտեղից ստացում համապատասխան զեկուցագրեր՝ դրանց իրագործման մասին: Դիւանագէտներն ու պետական գործիչները Հայոց Յեղասպանութեան հետ աղերս ունեցող նիւթեր էին քննարկում իրենց հանդիպումներում: Դաշնակիցները, տարբեր առիթներով արտասանում էին ոչ միայն ցաւակցական ու կարեկցական խօսքեր, այլ նաեւ ոսկեայ լեռներ էին խոստանում իրենց յաղթանակի եւ իր արդար դատի համար պայքարող ու զոհուող հայերին:

Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ խոստումները, որոշ ժամանակ, կրկնուեցին եւ սկսեցին իրաւագիտական, քաղաքական ու դիւանագիտական տեսք ստանալ: Կազմուեցին քննչական մարմին-

ներ, դատական ատեաններ ու զանազան ենթայանձնածոդովներ: Կայացան դատափարութիւններ, տրուեցին մեղադրանքներ եւ ընդունուեցին վճիռներ: 1918 թ. Նոյեմբեր եւ Դեկտեմբեր ամիսներին թուրքական խորհրդարանի նիստերի ընթացքում հայ երեսփոխանները (արար, քիւրտ եւ թուրք երեսփոխանների կողքին) համարձակ պահանջատիրական եւ Յեղասպանութիւնը դատապարտող գաղափարներ արտայայտեցին: Դրանք ունեցան գործնական ու տեսական-գաղափարական հետեւանքներ:

Միջազգային քաղաքական կեանքի ու դիւանագիտութեան արմատական փոփոխման ընթացքին զուգահեռ, արդարութեան յաղթանակի ճանապարհին արձանագրուած վերոյիշեալ բոլոր նուանումներն 1919 թ. աստիճանաբար սկսեցին չքանալ: Այդ խոստումները այնպէս ջնջուեցին պետական գործիչների ու դիւանագէտների յիշողութիւնից, այնպէս խորը օտարուեցին ու փակուեցին դիւանների անկիւններում, որ նոյնիսկ հասցրին Յեղասպանութեան ակնյայտ փաստի ժխտման եւ ուրացման: Ազատ եւ անկախ մեծ Հայաստան խոստացող բոլոր տէրութիւնները հայերիս խորհուրդ տուին լեզու գտնել պարտուած Թուրքիայի հետ: Գիտնականները, հայ եւ օտար, ստիպուած եղան կրկին ու կրկին ապացուցել ապացուցուածը: Նրանք նորից սկսեցին ցեղասպանի պատժելիութիւնը հաստատող իրաւական հիմքեր որոնել: Նրանք, այդպիսով, հնարաւորութիւն չունեցան լրջօրէն զբաղուելու Յեղասպանութեան միւս կարեւոր հարցերով՝ Յեղասպանութեան իրաւ պատճառների ուսումնասիրութեամբ, նրա պատմական, իրաւական, քաղաքական, դիւանագիտական, մշակութային, ընկերային, հոգեբանական, կրօնական, աստուածաբանական երեսների վերլուծութեամբ: Այդ հրճարարութեան գիտական հիմքերը, նախադրեալները առկայ էին:

Մինչեւ հայ ցեղասպանագիտութեան արդի մակարդակի հաստատումը, այն ապրեց նախապատրաստական մի շրջան: Մեզ հասած այդ օրերի տարբեր հրապարակումներ առաջ են քաշել ուշագրաւ գիտական վարկածներ ու դրոյթներ, որոնք յետագայում հաստատուեցին լիովին.

1. Օտարազգի դիւանագէտների, կրօնականների ու բժշկական աշխատողների եւ հայերի այդ գրութիւններն արդէն պարզ դարձրին որ թուրք կառավարութեան կողմից գործադրուող հակահայ քաղականութեան նպատակը հայ ազգի ոչնչացումն է, Պատմական Հայաստանի հայաթափումը ու թրքացումը, եւ որ այս բոլորը պետականօրէն ծրագրուած է:
2. 1915-1923 թթ. հայերի բնաջնջման ծրագիրը տրամաբանական

շարունակութիւնն է 1895-1897 եւ 1908-1909 թուականների հայկական ջարդերի, եւ որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» Երիտթուրքական կազմակերպութիւնը Հայերի Յեղասպանութիւնը գործադրելու որոշումը ընդունել է 1911 թ. Սալոնիկի գաղտնի ժողովում:

3. 1914 թ. Յուլիսին թուրք իշխանութիւնները Թուրքիայում ապրող հայերի կուսակցական ղեկավարներից պահանջել են որ պատերազմի պարագային նրանք պարտադրեն Ռուսաստանում եւ Թուրքիայի հետ պատերազմի մէջ գտնուող այլ երկրների իրենց հայրենակիցներին աշխատել ի նպաստ Թուրքիայի՝ դառնալով այդ երկրներում գործող թուրքական հինգերորդ շարասիւնը: Հայերը նրանց պատասխանել են որ հայերը հաւատարիմ կը մնան այն երկրի սահմանադրութեան ու դրօշին, որտեղ իրենք ապրում են: Հայերը ընդունելով վտանգը, չդաւաճանեցին դաշնակիցներին: Բայց դաշնակիցները իրենց շահերի համար դաւաճանեցին հայերին:
4. Զինուորական հաւաքագրման ծածկոյթի տակ նախ տարել են հայ երիտասարդներին: Ժանապարհաշինական եւ օժանդակ ջոկատներում աշխատացնելու պատրուակով նրանց առանձնացնել ու զինաթափել են: Ապա նրանց գնդակահարել են ու թաղել իրենց իսկ փորած փոսերում: Այսպիսով խիստ փոքրացրել են հայերի սերնդաբերութիւնն ու պաշտպանողունակութիւնը: Առանձին ծրագրով հաւաքել ու տանջամահ են արել հայազգի ականաւոր կրօնականներին, գրողներին, քաղաքական, կրթական ու մշակութային գործիչներին, գործարարներին: Այդպիսով ջլատել հայ ազգի ղեկավարութիւնը: Մնացածին՝ հիւանդներին, ծերերին, կանանց ու երեխաներին հեշտութեամբ ենթարկել բռնագաղթի ու ջարդի:
5. Յեղասպանութեան նկարագրական շրջանի հեղինակները նկատել են որ թուրքերի պաշտօնական փաստաթղթերում օգտագործուող «տեղահանութիւն» եզրը նշանակել է զանգուածային կոտորած, ջարդ, այսինքն՝ ցեղասպանութիւն:
6. Նրանց համար պարզ էր արդէն որ «տեղահանութիւնը» «օրինականութեամբ» գործադրելու եւ տեղահանուածներին «հսկելու» եւ «ուղեկցելու» համար թուրք կառավարութիւնը բանտերից ազատել է վտանգաւոր ոճրագործներին եւ նրանցից ստեղծել «Յատուկ կազմակերպութեան» ջոկատներ:
7. 20-րդ դարի առաջին երեսնամեակին արդէն պարզ էր որ Հայոց Յեղասպանութիւնը կազմակերպող կառավարութիւնը հայերի բռնագաղթի, գոյքերի գրաման ու հետապնդելու որո-

շումները ընդունելիս կոպտորէն խախտել է Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, միջազգային օրէնքները, երկրի քրէական ու քաղաքացիական օրէնքները եւ որոշումների ընդունման գործընթացային կանոնները: Այսինքն, դեռ այդ օրերին պարզ էր որ կառավարութիւնը իր ողջ կազմով, Օսմանեան իսկ օրէնքներով, յանցագործ է:

8. Ժամանակաշրջանի պետական, քաղաքական, հասարակական գործիչների եւ թուրքերի կողմից Հայոց Տեղասպանութիւնը ուսումնասիրող գիտնականների մեծամասնութեան համար ապացուցուած էր ոճիրի իրաւութիւնը, դրա պատժելիութեան իրաւական հիմքերը եւ հայոց պահանջատիրութեան արդարացիութիւնը: Տեղասպանութեան փաստի ընդունման եւ հայերի պահանջատիրութեան քաւարարմանը արգելակում էին մեծ քաղաքականութիւնը, մեծ պետութիւնների այդ օրուայ շահերը:

1. Shu' Johannes Lepsius, *Armenia And Europe*, London, Hodder & Staoughton, 1897; Marcel Lcart, *La Question Armenienne a la Lumiere des Documents*, Paris, 1913; Emir Emin Arslan, primer embajador de Turquía en la Republica Argentina, "La Nota" de Buenos Aires, Agosto de 1915; Arnold Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, London, Hodder & Stoughton, 1915; Viscount J. Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, 1915-16, London, His Majesty's Stationary Office, 1916; Henry Morgentau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, Doubleday, 1918; Johannes Lepsius, *Le Rapport Secret de Johannes Lepsius.. Sur les Massacres d'Armenie*, Paris, Payot, 1918; Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (Երեսփոխանական Ժողովի Գործառնութեանց Արձանագրութիւններ 10/1/1918-12/11/1918, հայերէն թարգմանութիւնն ու մեկնարանութիւնը տես՝ Վահագն Տատրեան, *Հայկական Տեղասպանութիւնը Խորհրդարանային Եւ Պատմագիտական Բննարկումներով*, Ուրբլրթաուն, Պայֆար, 1995; Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914-1918*, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919; Leonard Leese, *Armenia and the Allies*, London, British Armenian Committee, 1920; «Նորին Մեծութիւն Փաղիշահի 1335 թ. (1919) Մարտի 8-ի Կայսերական Հրամանով Կազմուած Բազմական Արտակարգ Ատեանի Դատավարութեան Արձանագրութիւնները», բուրժական պաշտօնական «Թափվիմի Վեֆայի» թերթի յաւելում (արարատառ թրփրէն) 1919-1920, հայերէն թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Ա.Հ. Փափագեանի «Հայերի Տեղասպանութիւնը» խորագրով, Երեւան, 1988, L. Baronian, Pierre Loti.. *Politicien et les Massacre d'Armenie*, Geneve, 1919; A.A. Rey, *La Question Armenienne Devant l'Europe*, Paris, 1919; K. Tahmizian, *Turcs et Armeniens, Plaidoyer et Requisitoire*, Paris, 1919; A.A. Rey, *L'Armenie et les Armeniens, Conference Internationale Philarmeniennne en 1920*, Paris, 1921; Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ռճիր, Հայկական Վերջին Կոտորածները Եւ Թալէաթ Փաշա*, 1921; H. Temperlay, *A History of the Peace Conference of Paris*, Vol. VI, XXXI, London, Oxford Univ. Press, 1924;

Հայերի համար աննպաստ քաղաքական պայմաններում, երբ մոռացում եւ ուրացում էր թուրքերի կողմից գործադրուած Յեղասպանութիւնը, հնարաւոր չեղաւ օգտագործել վերոյիշեալ եւ այլ նման գրքերում արտայայտուած լուրջ գաղափարներն ու տեսակետները: Հայերը իրենց փորձառութեան իրաւութիւնը եւ պահանջատիրութեան արդարութիւնը ապացուցելու համար ստիպուած եղան նորանոր աղբիւրներ ու փաստարկներ որոնել: Անցեալ դարի կէսերին ծագեց մի նոր դժուարութիւն, արգելք, որ կապուած էր նոր եզրաքանութեան օգտագործման հետ, «ցեղասպանութիւն» եզրի գիտական շրջանառութեան մէջ մտնելու հետ: Անհրաժեշտ դարձաւ ապացուցել որ հայերի ջարդը, կոտորածը, եղեռնը «ցեղասպանութիւն» է, եւ ոչ սովորական մարդասպանութիւն:

Այսօր այն թեւակոխում է իր զարգացման նոր փուլը, որտեղ հայ ժողովուրդը հանդէս է գալիս աւելի կազմակերպուած ու գիտակից, որտեղ աւելի ուժեղ է հայրենիքի եւ Սփիւռքի համագործակցութիւնը, որտեղ օտար երկրների դիւաններում բացայայտում են Հայոց Յեղասպանութեան փաստը հաստատող նորանոր պաշտօնական, հաւաստի վաւերագրեր, որտեղ ազգային հարցերն սկսում են ստանալ պետական ու միջազգային հանգամանք, որտեղ հարցերի հետապնդումն ու հետազօտութիւնը կատարւում է մասնագիտական մակարդակով ու միջազգային չափանիշների համաձայն, որտեղ աշխարհի տէրութիւնները սկսում են ոչ միայն ընդունել Հայոց Յեղասպանութեան փաստը ու դատաւարտել ցեղասպանին, այլեւ երեւոյթին տալ քաղաքական, իրաւագիտական ու դիւանագիտական գնահատական, որտեղ թուրք մտաւորականութիւնը սկսում է պահանջել ակներեւ փաստերի առարկայական վերլուծութիւն, որպէսզի կարողանայ ուղիղ նայել մարդկանց աչքերին: Թուրքերի կողմից գործադրուած Հայերի Յեղասպանութեան հարցերը այսօր աւելի մեծ խորութեամբ ու շահագրգռուածութեամբ քննարկւում են միջազգային ատենաներում, ազգային խորհրդարաններում, գիտական ժողովներում, հրատարակութիւններում ու մամուլում: Միաժա-

Արամ Թիւրապեան, Հայ ժողովրդի Դատաստանին Առջեւ, Մարտէյլ, տպարան Երեցեան, 1925; Andre Mandelstam, *La Societe des Nation et les Puissance Devant le Probleme Armenien*, Paris, 1926, Edition speciale de la revue general de De Droit International Public, 8; Fridtjof Nansen, *Armenia and the East*, London, George Allen and Unwin, 1928; Մէվլան Զաւե Բիֆաթ, *Օսմանեան Յեղափոխութեան Մութ Ծալքերը եւ Իթթիհատի Հայաջինջ Ծրագիրները*, 1929; Aram Turabian, *L'Eternelle Victime de la Diplomatie Europeenne*, Paris, 1929; Winston Churchill, *The World Crisis*, London, Thoronton Butler-Worth, 1929; Franz Werfel, *The Forty Days of Musa Dagh*, New York, The Viking Press, 1934.

մանակ, արագ քայլերով իրականանում է հետազոտութիւնների էլ անէլի գիտականացման ընթացքը, ցեղասպանագիտութեան ձեւաւորման ընթացքը: Այսօր հասել է պահը, որպէսզի աշխարհը մտածի տեսական հիմնաւորում հարցադրումներից գործնական քայլերի անցնելու մասին: Այս պայմաններում նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութեան պետութիւնը, կառավարութիւնը, ժողովուրդը եւ ողջ սփիւռքահայութիւնը կանգնած են Հայկական Հարցը նորովի ու ստեղծագործօրէն վերանայելու, փաստարկելու, մեկնաբանելու եւ լուծելու հրամայականի առաջ:

Մինչեւ անցեալ դարու քառասունական թուականների կէսերը, Հայոց Ցեղասպանութիւնը մնում էր իր տեսակի մէջ եզակի մի երեւոյթ: Եւրոպայում Ֆաշականների կողմից կազմակերպուած հրեաների ողջակիզումը, գնչուների, լեհների եւ այլ սլաւների զանգուածային սպանութիւնը, Սթալինի կողմից իր քաղաքական ու գաղափարական հակառակորդների զանգուածային մաքրագործումը, Գոմբոտիայում Կարմիր Խմբերների կազմակերպած զանգուածային մաքրագործումը, Չինաստանում Մշակութային Ցեղափոխութեան ընթացքում քաղաքական հակառակորդների ոչնչացումը, Ափրիկէում Ափրիկեան Հանրապետութեան Ապարթէիդը, Ռեկանտայում Իտի Ամին Տատայի, Հարաւային Սուտանում եւ Եթովպիայում միջցեղային ու միջկրօնական առնակատումների ընթացքում գործադրուած զանգուածային սպանութիւնները համաշխարհային հանրային կարծիքն ու մեծ տէրութիւնների ղեկավարներին հարկադրեցին ընդունել, որ գոյութիւն ունի Օսմանեան Կայսրութեամբ սկսած մի այնպիսի ահաւոր համաշխարհային երեւոյթ, որ ունակ է ձիւնագնդակի նման մեծանալու, եթէ դրա առաջքն առնելու յուրջ քայլեր չձեռնարկուեն: Այդ անհնարին է առանց Հայերի Ցեղասպանութեան փաստը ընդունելու եւ ոճրագործին պատժելու:

1944 թ., լեհական ծագումով ամերիկացի գիտնական Ռաֆայէլ Լեմբինը գիտական շրջանառութեան մէջ մտցրեց Genocide («ցեղասպանութիւն») եզրը, որ կազմուած է յունարէն genos-ցեղ եւ լատիներէն cide-սպաննել բառերից: Որոշ դէպքերում օգտագործում են judocide եւ armenocide արտայայտութիւնները: Նոյնմբեր 1945 թ. մինչեւ 1946 թ. Հոկտեմբերը տեղի ունեցաւ Նիւրեմպերկեան դատավարութիւնը, որ դատապարտեց Երկրորդ Աշխարհամարտի այն ֆաշական ղեկավարներին, որոնք պատասխանատու էին հրեաների, գնչուների եւ սլաւների ցեղասպանութեան: Դատական ատենանի որոշումներում «Պատերազմի յանցագործ» հասկացութեան ծաւալում նշգրտուեցին նաեւ «խաղաղութեան եւ մարդկութեան դէմ յանցագործութիւն» տարբերակումը եւ ակրեսիա ու ցեղասպանու-

թիւն եզրերը: 1948 թ. Միացեալ Ազգերի Կազմակերպութեան Ընդհանուր Ժողովը ընդունեց «Յեղասպանութեան Յանցագործութիւնը Կանխելու եւ Պատժելու Վերաբերեալ Կոնվենցիան», որ ուժի մէջ մտաւ 1951 թ.: Սոյն որոշման ընդունման ընթացքում որոշակի դեր խաղաց 1949 թ. Մենոփայի Կոնվենցիան, որ 1907 թ. Հակի Կոնվենցիայի տրամաբանական շարունակութիւնն էր: Յեղասպանութեան հետ աղերս ունեցող հարցերը ոչ միայն մտան բոլոր մարդասիրական կազմակերպութիւնների օրակարգի մէջ, այլեւ դարձան մի շարք գիտութիւնների ուսումնասիրութեան առարկայ:

Յեղասպանագիտութեան զարգացման արդի փուլի կարեւոր առանձնայատկութիւններից մէկը կարելի է նկատել տարբեր երկրների (Աւստրիայի, Քերմանիայի, Տրանսայի, Անգլիայի, ԱՄՆ-ի, Աւստրալիայի, Արժանթինի, ՄԱԿ-ի եւ այլ) դիւաններում պահպանուող եւ ցարդ գիտական հասարակութեան անձանօթ նիւթերի հրատարակութիւնը: Եթէ անցեալում առանձին օտար ցեղասպանագէտների մենագրութիւնները եւ առանձին մարդասէր գիտնականների հայանպաստ արտայայտութիւնները մեծ ներդրում էին նկատուում, այժմ արդէն ի նպաստ Հայերի Յեղասպանութեան գիտական հիմնաւորման փաստարկներով եւ թուրքերի ուրացման քննադատութեամբ հանդէս է գալիս Յեղասպանագէտների Միջազգային Կազմակերպութիւնը, Ամերիկեան Պատմաբանների քազմահազարանոց Ընկերակցութիւնը: Հայերի ցեղասպանութիւնը միջազգային գիտութեան ուսումնասիրութեան առարկայ դառնալով նուազեցաւ «մեծ դիւանագիտութեան», «շահերի դիւանագիտութեան» ներգործութեան տեսակարար կշիռը: Թուրք հեղինակներ իրենց յուշագրութիւնների միջոցով հրապարակեցին ուշագրաւ հաւաստի փաստեր Հայերի Յեղասպանութեան տարբեր երեսների մասին: Ոչ թէ առանձին թուրք գիտնականներ, այլ խումբերով թուրք գիտնականներ սկսեցին քննադատել թուրք կառավարութեան ուրացման քաղաքականութեան տարբեր երեսները եւ պահանջել արդարամտութեան ու գիտականութեան յաղթանակը²:

Հայերի Յեղասպանութեան 90-ամեակի յիշատակումը՝ հայ պետականութեան գործօն ղեկավարութեամբ, կազմակերպուած ու հայաստանակեդրոն Սփիւռքի նպատակասլաց նուիրումով, համաշխարհային գիտական մտքի հոգատարութեամբ եւ միջազգային դիւանագիտութեան մէջ նկատուող շրջադարձով արձանագրեց դարակերտիչ նուաճումներ: Արդի ցեղասպանագէտների ու հայա-

1. Տես՝ Յանկուած Թիւ 1, 3, 4, 5 եւ 7:

2. Տես՝ Յանկուած Թիւ 2 եւ 6:

գէտների սեպուհի խնդիրն է իմաստաւորել ու խորացնել դրանք: Միշտ նկատի ունենալ որ թուրք կատաւարութիւնները միշտ կապուած են եղել Հայերի Յեղասպանութեան հետ, կա՛մ այն մտայնացաւու, ծրագրելու եւ գործադրելու առումով, եւ կամ էլ՝ այն ուրացաւու տեսանկիւնից:

Մոյն գրքի նպատակն է՝ ելնելով ցարդ կատարուած ուսումնասիրութիւնների արդիւնքներից, եւ օգտուելով իմացութեան տարբեր ճիղերին բնորոշ եղանակներից, վերլուծել Օսմանեան պետութեան ծրագրած ու գործադրած Հայերի Յեղասպանութեան երեսները եւ կատարել որոշ տեսական ընդհանրացումներ:

Կլեմտէլլ, 10 Յունիսի, 2005

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՆԱԽԱԴՐԵԱԼՆԵՐԸ

Պատմական ամէն մի երեւոյթ գտնոււմ է որոշակի պատճառահետեւանքային կապերի կառոյցում: Գիտութեան խնդիրն է բացայայտել եւ ուսումնասիրել այդ կապերը: Այլապէս, երեւոյթը կը մնայ անհասկանալի, պատմադիտութիւնը կը վերածուի անիմաստ եւ անօգտակար գրադմունքի: Պատճառահետեւանքային կապերի ճանաչումը հնարաւոր է հետեւանքից դէպի պատճառը խորասուզուելով: Այս նշանակում է որ պատճառը հետեւանքին նախորդող դէպքերի կառոյցի մէջ է: Խիստ դժուար է որոշել թէ նախորդող դէպքերից որ մէկն է առաջացած երեւոյթի հիմնական պատճառը: Մեծ սխալներով է մարդ մօտենում ճշմարտութեան: Այդպէս կատարուեց նաեւ Հայերի Յեղասպանութեան պատճառների բացայայտումը:

1915 թուականից մինչեւ օրս շատ գիտնականներ փորձել են պարզել այդ հարցը: Դեռ շատ անելիք կայ այդ ուղղութեամբ: Կարելոր է այն, որ արդէն հրաժարուել ենք մակերեսային մօտեցումից եւ երեւոյթը մէկ գործօնով բացատրելու միտումից: Դեռ մէկ քանի տարի առաջ շատեր Յեղասպանութեան առաջացումը բացատրում էին լոկ կրօնական գործօնով, մոռանալով, որ շատ իսլամներ այն քննադատել են, կամ՝ իսլամ ժողովուրդներ ենթակայ դարձել թուրքի եաթաղանին (արաբներ, ալպանացիներ): Ուրիշներ գուտ գաղափարախօսականն են նկատել բուն պատճառը. փան-թուրանիզմը. փան-թուրքիզմը, փան-իսլամիզմը, նացիոնալիզմը, միլիթարիզմը: Որոշ մարդիկ փորձել են այն վերագրել ճակատագրին, նախախնամութեան կամ հայու «աստուածուրացութեան»: Վերջին քսանհինգ տարիների ուսումնասիրութիւնները աւելի խորը վերլուծելով կուտակուած փաստերը, եւ աւելի գիտականօրէն դրանք մեկնաբանելով, որոշակի փոփոխութիւն մտցրին Յեղասպանութեան պատճառների լուսաբանման ասպարէզում:

Այսօր հայերն ու նրանց անկեղծ բարեկամները նորից բացում են հայ պատմութեան ամենաարիւնալի եւ ամենատղբերգական էջերը, որտեղ գրուած են թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս հայերս կորցրինք մեր պատմա-

կան հայրենիքի 9/10 մասը, մեր ժողովրդի կէսից աւելին, ու ցրուեցինք աշխարհով մէկ: Կարգում ենք այդ էջերը՝ ոչ միայն չմոռանալու համար մեր անցեալը, ոչ միայն վառ պահելու մեր պահանջատիրական ոգին, ոչ միայն աղօթելու մեր պաշտպանութեան հերոսների համար, ոչ միայն ամբաստանելու ստեղծագործաբար ապրելու եւ յաւերժելու մեր երդումը, ոչ միայն շնորհակալութիւն յայտնելու այն բոլոր ժողովուրդներին, կազմակերպութիւններին եւ անհատներին, որոնք օգնեցին մեզ այդ ծանր ճակատագրական օրերին, այլ ե՛ւ, այդ էջերը բարձրաձայն կարգում ենք ի յուր ամբողջ աշխարհի, որպէսզի այսօրուան թուրքն ու ազերին ճանաչի իր նախորդների եւ իր կատարած բարբարոսութիւնների մարդակործան խորքն ու դատապարտի ցեղասպանութիւնը, որպէսզի աշխարհի բոլոր ազնիւ մարդիկ համախմբուեն ու միացեալ ուժերով պայքարեն բոլոր ցեղասպանների դէմ, եւ բացառեն ցեղասպանութիւնը ընդհանրապէս՝:

Ցեղասպանութիւնը հնարաւոր է դառնում, երբ խմբակցական, կառավարական ու ազգային շահերը պաշտպանելու համար ղեկավարները չկարողանան առաջնորդուել ընկերային կեանքին բնորոշ օրէնքներով ու սկզբունքներով, եւ դիմեն ընկերութեան եւ մարդկանց վրայ ներգործելու արտաընկերային եղանակների ու միջոցների: Թուրքերը խափանեցին հայերի եւ միջազգային կազմակերպութիւնների հետ բանակցելու հնարաւորութիւնը: Հրաժարուեցին բարեփոխումների ու փոխադարձ համագործակցութեան եղանակներից: Նրանք որդեգրեցին խտրականութեան, ձուլման եւ ցեղասպանութեան արտաընկերային միջոցները: Ազերիները հայերի սահմանագրական խաղաղ շարժմանը հակադրեցին փոկրոմ, կողոպուտ ու ցեղասպանութիւն:

Ցեղասպանութիւնը հնարաւոր է դառնում, երբ որոշ ազգեր, հաւաքականութիւններ ցանկանում են ուրիշներին զրկել տարրական մարդկային իրաւունքներից (հաւասարութիւնից, ազատութիւնից, սեփական հայրենիքից, սեփական մշակոյթից, իրենց սեփական կեանքը տնօրինելու հնարաւորութիւնից): Նրանք թերազնահատում են ուրիշներին, եւ իրենց վերապահում բոլոր բարիքներից օգտուելու իրաւունքը: Թուրքիայում հպատակ ժողովուրդների անդամները երկրորդական քաղաքացիներ էին համարւում: Մինչեւ 19-րդ դարի կէսերը, լաւագոյն եւ եկամտաբեր դիրքերը համարւում էին բանակային ծառայութիւնն ու պետական պաշտօնէութիւնը: Նրանք հիմնականում վերապահուած էին թուրքերին: Նիւթական բարիքների արտադրութիւնը, առեւտուրը թողնուած էր երկրորդական կարգի քաղաքացիներին: Երբ թուրք լիբերալներ եկան եւ ուզեցին երկիրն արդիականացնել, չկարողացան վերջինների հետ մրցակցիլ, ու դիմեցին ջարդին: Նրանք գտնում էին որ ոչ-թուրքերը պէտք է ձուլուեն իրենց պատմական հայրենիքում

1. Տես՝ Յաւելուած քիւ 2, 4, 5, 7 եւ 8:

եւ կորցնեն սեփական ազգային դիմագիծը: Երբ այդ անընական պահանջը մնաց անիրականանալի, նրանք դիմեցին ցեղասպանութեան: Նոյնն արեցին ազերիները: Նրանք ցանկանում են զրկել Ղարաբաղի հայերին ազգային ինքնորոշման իրաւունքից, հայ լինելու եւ հայ մշակութիւնը զարգացնելու իրաւունքից, եւ իր մայր ժողովրդի հետ միանալու իրաւունքից: Անընական եւ անմարդկային պահանջի գործադրութիւնը ծնեց անմարդկային ու անընական վարքագիծ՝ ցեղասպանութիւն եւ շրջափակում:

Ցեղասպանութիւնը հնարաւոր է դառնում, երբ պատերազմը համարւում է նպատակին հասնելու միջոց, եւ ազգայնամոլութեամբ ներծծուած միլիթարիզմը հռչակւում է հիմնական գաղափարախօսութիւն: Թուրքիան երազում էր պատերազմի միջոցով վերագրաւել Օսմանեան Կայսրութեան այն տարածքները, որ վերջին 200 տարիների ընթացքում իրենից վերցրել էին Ռուսիան, Անգլիան եւ Թրանսսան: Նրանք ցանկանում էին վերաստրկացնել ազատութիւն ձեռք բերած ազգերին: Բանակը, այդ առաքելութեան մէջ, դառնալու էր վերափոխիչ հիմնական ոյժը եւ միլիթարիզմը վերականգնելու էր թուրք ազգի կործանուող հպարտութիւնն ու արժանապատուութիւնը: Ազերիները ճնշելով հանրապետութեան ժողովրդավարական ուժերը, ծնեցին ազգայնամոլ, ռազմամոլ եւ կոյր Փանաթիկ Ազգային Ճակատը, որ ծայրաստիճան սրեց Անդրկովկասի դրութիւնը: Այն փոկրոմներ կազմակերպեց Վրաստանում, Հայաստանում, Ղարաբաղում եւ Հայաշատ ազրպէյճանական բնակավայրերում: Նրա ջոկատները սկսեցին բնաջնջել ոչ միայն հայերին, այլեւ վրացիներին, հրեաներին եւ ռուսներին: Պատահական չէր որ թուրքական բռնակալութեան կողմից կազմակերպուած Հայոց Ցեղասպանութիւնը դատապարտելուց հրաժարւում են առաջին հերթին տարբեր երկրների ռազմական մեքենայի մաս կազմող կամ նրան յարող անհատներն ու հաստատութիւնները:

Ցեղասպանութիւնները, զանգուածային կոտորածներն ու ջարդերը յաճախ ուղեկցում են մեծ գաղթերի (զանգուածային տեղաշարժերի), գաղութատիրութեան հաստատման ու ապագաղութացման գործընթացներին¹:

Թուրանական ցեղերի արշաւանքները նպատակ ունէին ոչ միայն թալանել երկիրը, գերի վերցնել բնակիչներին, զանոնք տարբեր աշխարհներում վաճառելու համար, այլ նաեւ հաստատուել այնտեղ՝ բռնիկներին կոտորելով ու բռնի տեղահանելով: Թուրք պատմագիր Փեշեկին օսմանեան իշխանութեան հաստատման օրերի մասին խօսելով գրում է. «Յաղթական բանակի սարսափից քաղաքներն ու գիւղերը,

1. Jean Paul Sarter, *The Memory of an Affinity Between Colonialism and Genocide (on Genocide)*, Ramparts, February, 1968, p. 37-41.

տներն ու բնակավայրերը այն աստիճան ամայացել, աւերուել եւ բուերի ու ագռաւների բնակավայր էին դարձել, որ տեսնողին սարսափ էին պատճառում»։ Թուրք զինուորները իրենց վրանները լցրել էին հայ պարմանուհիներով ու պարմաններով ու պղծում էին զանոնք¹։ Հայերի ապագա դուրսացման ընթացքին թուրքերը հակադրեցին 1895-1897, 1908, 1915-1923 թթ. Հայերի ջարդերն ու Յեղասպանութիւնը։ Կովկասեան թաթարների, ազրաէյճանցիների կողմից Ղարաբաղի գաղութացումը սկսեց ու զուգորդուեց Շուշիի, Պաքուլի, Գանձակի եւ այլ հայկական բնակավայրերի հազարաւոր Հայերի կոտորածներով, ջարդերով ու բռնի տեղահանութիւններով։ Ղարաբաղի ժողովրդի ապագա դուրսացման գործընթացը կասեցնելու համար ազրաէյճանցիք կազմակերպեցին Աղդամի, Սուճկայիթի, Կիրովապատի ու Պաքուլի Հայերի կոտորածներն ու ջարդերը։ Մտա կէս միլիոն Հայեր հարկադրուած եղան այլ երկրներում ապաստանուելու։

Յեղասպանութիւնը հնարաւոր է դառնում, երբ մի փոքրամասնութիւն ցանկանում է յաւերժացնել իր բռնակալական իշխանութիւնը մեծամասնութեան վրայ, քանի որ այդ նպատակն անհնարին է իրականացնել բնական ու մարդկային միջոցներով։ Մի փոքր ցեղախումբ 13-րդ դարի վերջում սուլթանական գերդաստանում գերիշխանութեան հասնելով, 16-րդ դարում ստեղծում է Օսմանեան Կայսրութիւնը, որի բնակչութիւնը համարւում էր շուրջ 40 միլիոն, իր ծաղկման շրջանում։ Դրա միայն 15%-ը թուրքեր էին։ Աստիճանաբար տարբեր իսլամ եւ քրիստոնեայ ժողովուրդներ ձեռք էին բերում անկախութիւն ու դուրս գալիս կայսրութիւնից։ Այդ ընթացքը Սուլթանն ու Երիտթուրքերը չկարողացան կանգնեցնել։ Չգործեց ձուլողական քաղաքականութիւնը։ Դիմեցին ցեղասպանութեան։ Նոյնպէս են վարւում ազերիները։ Նրանք երկու հայկական տարածք էին զաւթել՝ Նախիջեւանն ու Ղարաբաղը։ Երկու հայկական տարածքներում կիրառեցին ձուլման քաղաքականութիւնը։ Նախիջեւանում այն յաջողուեց, իսկ Ղարաբաղում՝ ոչ։ Ղարաբաղի բնակչութեան 17%-ը կազմող ազերիները ցանկացան եօթանասուն տարիներ անընդհատ իրենց կիրառած հայահալած քաղաքականութիւնն ու անմարդկային կեղեքումը շարունակել այդ մարդում։ Բնական ճանապարհով այն անհնար էր։ Անցան ցեղասպանութեան ու շրջափակման։

Յեղասպանութիւնը հնարաւոր է դառնում, երբ աշխարհի բախար տնօրինող ուժերը կուրացած իրենց եսապաշտական շահերով, փառամոլութեամբ ու աշխարհակալական երազանքներով, անտեսում են ի-

1. Թուրքական Աղբիւրները Հայաստանի Ու Հայերի Եւ Անգրկովկասեան Միւս Ժողովուրդների Մասին, կազմեց Ա. Սաֆրաստեան, հատոր Ա., Երեւան, 1964, էջ 33:

րաւունք եւ բարոյականութիւն, մարդասիրութիւն եւ աստուածափախութիւն: Նրանք չեն բռնում ցեղասպանի արիւնոտ ձեռքը, չեն նկատում ցեղասպանական արարքը անհրաժեշտ պահին: Օսմանեան Կայսրութիւնում հաւատարմագրուած մեծ տէրութիւնների դեսպանները, հիւպատոսները տարիներ շարունակ իրենց պատկան իշխանութիւններին տեղեկացնում էին այդ կայսրութիւնում ծաւալուող կոտորածների մասին: Նրանք լրացնում էին հայկական եւ օտար բարեսիրական կազմակերպութիւնների եւ օտարերկրեայ թղթակիցների ուղարկած սարսափազդու հաղորդագրութիւններով: Իսկ բոլոր մեծ տէրութիւններն անխտիր մտածում էին թէ իրենց տրուած «այդ խաղաթուղթ»ը իրենք ինչպէս կարող են օգտագործել իրենց շահի, ու մրցակցին վնասելու համար: Փրկւում էր օրինազանցը: 19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի սկզբի հայկական շարժերը չստացան ո՛չ քաղաքական, ո՛չ իրաւական եւ ո՛չ էլ գաղափարական վերլուծութիւն: Նրանք միայն ունեցան ընդհանուր բարոյախօսական գնահատում: Ի տես եւրոպացիների անբարոյականութեան՝ շարժարարները, մարդասպանները, ցեղասպանները յայտարարեցին որ իրենց ուսուցիչները գտնւում են Եւրոպայում, որ իրենք աւելի ազնիւ են, քան իրենց վարպետ դաստիարակները: Գերմանացիները բոլոր հնարաւորութիւնները տուին որ թուրքերը հաշուեյարդար տեսնեն հայերի, յոյների, արաբների եւ այլ իրաւագրկուած ժողովուրդների հետ: Պատերազմից յետոյ, ցեղասպանին պատժելու փոխարէն մեծ տէրութիւններից իւրաքանչիւրը սիրաշահում է նրան, որպէսզի նա ծառայի իրեն եւ ոչ թէ միւս կողմին: Այս՝ ցեղասպան թուրքին նոր առիթներ տուեց, որ նա նորից անխնայ կոտորի հայերին, յոյներին, արաբներին եւ այլոց: Նոյնը եղաւ ազերիների ցեղասպանական արարքների ժամանակ: Սովետական բանակը սառնասրտութեամբ դիտեց Սովետախիթի ցեղասպանութիւնը եւ միջամտեց, երբ հիմնականը կատարուած էր: Նոյնը նա արեց նաեւ Պաքւում, Շուշիում: Եղան բազմաթիւ դէպքեր, երբ ինքը զինակցեց ցեղասպանին: Սովետական խորհրդարանի բազմաթիւ երեսփոխաններ լրիւ անտարբերութիւն ցուցաբերեցին, եւ շատ դէպքում քուէարկեցին ի շահ ցեղասպանին:

Ցեղասպանութիւնը հնարաւոր է դառնում, երբ որոշ հաւաքականութիւններ կարծում են որ շրջապատում տիրող անարդարութեան, դժբախտութեան, սովի ու կոտորածի պայմաններում իրենք կարող են կերտել իրենց երջանկութիւնը: Դա անհնարին է: Այդպէս մտածեցին որոշ քիւրտեր եւ շատ շուտով կոտորուեցին այն նոյն թուրքերի ձեռքով, որոնք նրանց օգտագործել էին Հայերի Ցեղասպանութեան ժամանակ: Ցեղասպանութիւնը դիւանագիտական սառնասրտութեամբ դիտող Եւրոպան ինքը համտեսեց ցեղասպանութեան արհաւիրքը Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ:

Ցեղասպանութիւնը անբարոյական արարք է: Այն անմարդկային,

բարբարոսական արարք է մարդու նկատմամբ: Այն ստորացնում է մարդկային ցեղը, մարդկայնականը մարդու մէջ: Այս առումով, այն համամարդկային հարց է, քանի որ վտանգում է ողջ մարդկութեան բնականոն գոյութիւնը:

Կան երեւոյթներ, որոնք հակաբարոյական լինելով հանդերձ, չեն դառնար յանցանք, իրաւախախտում: Յեղասպանութիւնը ամենամեծ յանցագործութիւնն է: Այն ոճիր է: Այն ուղղուած է մարդկային որոշակի խմբի գոյութեան դէմ եւ անտեսում է քաղաքակիրթ աշարհի բոլոր իրաւական սկզբունքները, նորմերը, կանոնները, սովորոյթները: Այն չէզոքացումն է մարդկային գոյութեան իրաւունքին, որ մարդկային բոլոր իրաւունքների նախապայմանն է:

Այս առումով էլ այդ համամարդկային է: Յեղասպանութիւնը հակամշակոյթ, հակաքաղաքակրթութիւն է: Այն ոչնչացնում է ոչ միայն արժէքներ ստեղծողին, այլեւ ստեղծուած արժէքները: Հայերի Յեղասպանութիւնը փորձեց Հայկական Հարցը քաղաքական, դիւանագիտական ճանապարհով լուծելու եղանակը բացառել: Այդ նշանակում էր որ Հայերը պէտք չէ հայրենիք ունենան, պէտք չէ ինքնատիպ սեփական լեզու ու մշակոյթ ունենան: Յեղասպանութեան դէմ պայքարը, պայքար է յանուն մշակութային բազմազանութեան, ամէն մի ժողովուրդի գոյութեան եւ ազատ ինքնորոշման իրաւունքի:

Հայկական Հարցը լուծելու նման անմարդկային եւ ապօրինի եղանակի ահաւորութիւնը միացնում է մարդկանց: Այդ փաստի իմացութիւնը մեծացնում է հայոց բարեկամների բանակը: Այն նաեւ միացրնում է հայերին: Այն հայացնում, դէպի արմատներին է կանչում օտարանալ սկսած հայերին: Այն դառնում է ազգապահպանման գործօն: Պայքարը Հայերի Յեղասպանութեան դէմ գիտակցւում է որպէս պայքար յանուն բարոյականի, օրինականութեան, արդարութեան, մարդկային իրաւունքի, մարդկային բարիկամեցողութեան, խաղաղութեան եւ երջանկութեան:

Հայերի Յեղասպանութեան փաստը հայկական պահանջատիրութեան արդարացման, հիմնաւորման միջոց է: Հայերը պահանջ ունէին: Այդ պահանջը միջազգային ճանաչում գտաւ: Այդ պահանջը վերացրնելու համար պահանջատէրը սպաննուեց: Այսօր յատուկ նշանակութիւն է ստանում պահանջատիրութիւնը:

Արդի պայմաններում մեր առաջ բարձրացած դիւաւոր հարցերն են.

- 1) Ինքնուրոյն ազգային պետականութեան ամրապնդման, ազգային տնտեսութեան զարգացման եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջազգային հեղինակութեան բարձրացման հիման վրայ խարս-

խել քաղաքական պահանջատիրութիւնը: Առանց ուժեղ եւ արդիականացուած տնտեսութեան, առանց կայուն եւ զօրաւոր միջազգային դիրքի, պահանջատիրութիւնը կը մնայ լոկ ձայն:

- 2) Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման հիման վրայ մշակել ու խորացնել հարցի իրաւա-բարոյական երեսները: Նշենք որ Հայկական Հարցի միւս բաղադրամասերը միջազգային փաստաթուղթերով իրաւականօրէն ճանաչուած են: Այս մէկը՝ ոչ: Այս պարագան սրում է նրա համար մղուող պայքարը:
- 3) Ազգապահպանման նոր ծրագրի մշակում: Պայքար սպիտակ ջարդի դէմ: Ազգը պահել հողի համար, հողը՝ ազգի համար եւ երկուսը միաձուլել: Առանց հողի ազգ եւ պետականութիւն չկայ, առանց ազգի՝ հողի վրայ ապրելու պատրաստ ազգի՝ հողն անիմաստ է:
- 4) Ազգային միասնականութեան ամրապնդում, ինչպէս հայրենիքում եւ Սփիւռքում, այնպէս էլ Սփիւռքի եւ հայրենիքի միջեւ:

Վերոյիշեալ բաղադրամասերը հանդէս են գալիս իրար հետ ներքնապէս կապուած ամբողջութիւն: Ամէն մէկը ենթարկւում է միւսների պահանջներին, տրամաբանութեան, իր հերթին ազդելով ինչպէս ընդհանուր կառոյցի, այնպէս էլ միւսների վրայ: Կեանքի փորձը ցոյց է տալիս որ պատմական ամէն մի ժամանակահատուած առաջին գծի վրայ է քաշում բաղադրամասերից մէկն ու մէկը: Լինում են դէպքեր, երբ հարցերի նախասիրութիւնն ու կարեւորութիւնը պայմանաւորում է նրանց լուծելու մարդկանց տուեալ հաւաքականութեան կարողութեան եւ հնարաւորութեան սահմանները:

Յեղասպանութեան երեսները տարբեր կողմերով կապուած են Հայկական Հարցի միւս բաղադրամասերի հետ եւ նպաստում են նրանց գործառնութեան: Ամէն մի կապ ստեղծում է ինքնատիպ ընկերային-քաղաքական կառոյցներ, որոնք պահանջում են մասնաւոր մօտեցում: Այսօր հայ ժողովրդի առաջ ծառայած են խիստ ինքնատիպ ու համարժեք կառոյցներ, խնդիրներ, որոնք պահանջում են նոր, ոչ-աւանդական, հնարամիտ, ստեղծագործ, ճկուն եւ համարձակ լուծումներ, ի մասնաւորի իրաւական, դիւանագիտական ու քաղաքական: